

Milica Pavlović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet u Nišu
Doktorske studije

UDK 159.923.2 – 053.85
Прегледни рад
Примљен: 21. 09. 2011.

PROMENE U DOŽIVLJAJU IDENTITETA I RAZVOJ GENERATIVNOSTI KOD OSOBA U SREDNJIM GODINAMA¹

Apstrakt

Trebješanin navodi definiciju identiteta po kojoj on predstavlja svesni ili nesvesni doživljaj suštinske samoistovetnosti i kontinuiteta vlastitog ja tokom dužeg perioda vremena, bez obzira na njegove mene u različitim periodima i okolnostima. Predstavlja odgovor na ključno pitanje upućeno sebi samome: „Ko sam ja“?

Prema Eriksonu osećanje ličnog identiteta zasnovano je na dva istovremena zapažanja: zapažanju samoistovetnosti i neprekidnosti čovekovog postojanja u vremenu i prostoru i opažanju činjenice da drugi ljudi zapažaju i priznaju ovu činjenicu. Pojedinaac koji je izgradio osećanja ličnog identiteta ima doživljaj kontinuiteta između onog što je nekada bio, što je danas, kao i onog što zamišlja da će u budućnosti biti.

U radu se razmatra proces razvoja identiteta iz ugla dve važne psihološke teorije – teorije Karla Gustava Junga i teorije Erika Eriksona. U okviru toga bliže se određuju faze kroz koje prolazi razvoj identiteta kao i specifični procesi koji su karakteristični za svaku od njih.

Poseban akcenat stavlja se na procese i faze razvoja identiteta karakteristične za period srednjih godina – period tranzicije i velikih psiholoških promena, koji mnogi nazivaju krizom srednjih godina.

Ključne reči: Kriza srednjih godina, razvoj identiteta, separacija, liminalnost, reintegracija, generativnost

Uvod

U razvojnoj psihologiji najveća pažnja posvećuje se ranom razvoju, naročito primarnoj dijadi koja se uspostavlja između majke i bebe. Psihoanalitičari ističu da se sve ključne promene i razvojni pomaci odigravaju u okviru prvih pet godina života, i da od njihovog kvaliteta i vrste zavisi celokupni dalji razvoj osobe i potencijalno javljanje patologije. Odnosno, ističe se da prvih pet godina života determinišu i u velikoj meri određuje ponašanje, emocionalni i socijalni razvoj određene osobe (Tadić, 2003).

Još jedan period razvoja zaokupljao je i nastavlja da zaokuplja veliku pažnju psihologa i istraživača iz srodnih naučnih disciplina. To je period adolescencije; period naglih i burnih promena, u kome se aktiviraju i ponovo oživljavaju rane traume i bolna iskustva. To je period u kome dolazi do oprobavanja mladih osoba u razli-

¹ Napomena: Rad je delom nastao u okviru rada na projektu 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

čitim socijalnim ulogama koje za posledicu, ako razvoj ide manje-više normalnim tokom, imaju trajnije formiranje identiteta (Smiljanić, 1999; Đorđević, 1988; Nešić, Radomirović, 2000; Gutović, 2006, Polovina, 2007; Todorović, 2005; Stefanović-Stanojević, 2008).

Neuspeh u stvaranju odgovarajućeg odraslog, zrelog identiteta u ovoj fazi u kojoj je to razvojno predviđeno – u fazi adolescencije, predstavlja osnovu problematičnih i nezrelih obeležja odraslih osoba u kasnijem životu (Stajin, 2005).

Međutim, sve veći broj autora kao i savremena zapažanja aktivnosti i sposobnosti ljudi u srednjim godinama stavila su akcenata na ovaj, i te kako, psihološki i razvojno plodan i važan period života.

Određenje pojma „kriza srednjih godina“

Eliot Žak je 1965. godine formulisao termin „kriza srednjih godina“. On smatra da dubina krize srednjih godina zavisi od konfrontacije osobe sa (sopstvenom) konačnošću i smrću. Ranije odbrane, pretežno hipomaničnog karaktera, koje je osoba koristila da bi negirala smrt kao i uopšte postojanje smrti u ovom periodu života više ne pomažu. Anksioznost srednjih godina, po ovom autoru, predstavlja u stvari anksioznost u susretu sa smrću (Jaques, 1965).

Levinson određuje krizu srednjih godina kao psihološku tranziciju i promenu koja se dešava kod osoba u periodu srednjih godina. Javlja se između 35. i 50. godine, traje nekoliko godina i obično je najintenzivnija oko 40. godine (Levinson, 1978).

Jung je tranziciju koja se javlja u srednjim godinama odredio kao *konfrontaciju sa nesvesnim*. Posmatrajući iz Jungove perspektive, možemo reći da suštinu krize srednjih godina, ili blaže rečeno tranzicije srednjih godina, predstavlja preokret i prelazak od orijentisanosti Personom ka orijentisanosti Jastvom. Ovaj proces je od suštinskog značaja za osobu i njen dalji proces razvoja i individuacije, jer se tokom njega osoba oslobađa spoljašnjih kulturalnih i socijalnih uticaja i postaje autonomna i sposobna da samostalno odlučuje i usvaja unutrašnje i spoljašnje činjenice (Jung, 1966, 1969, 1989).

„Krizu je šansa za promenu i rast [...] a to se može reći za srednje godine više nego za bilo koju drugu fazu života“ (Stajin, 2005: 6).

Karakteristike i simptomi osoba u periodu krize srednjih godina

Neki od karakterističnih simptoma, koje izdvaja Stajin (2005) za ovaj period psihološke tranzicije su: učestala i trajna stanja malaksalosti i depresije, osećanje neostvarenih mladalačkih snova i srušenih iluzija, razočaranost u određene osobe koje su ranije bile idealizovane ili u život u celini, pojava straha od smrti, anksioznosti i osećaja da će vreme isteći „pre nego što je osoba zaista počela i da živi“, tuga, bol i očajanje da se ništa važno nije postiglo u životu. Polako počinju da se primećuju fizički znaci starenja, koža gubi elastičnost i gipkost, pojavljuju se bore, kosa sa istanjuje i sedi, počinju da se javljaju različiti bolovi u telu, posebno u kičmi i zglobovima.

Ovaj period u životu za većinu osoba predstavlja vreme kada im roditelji umiru ili postaju zavisni od njih. Ta inverzija uloga roditelj–dete predstavlja težak udarac na iluziju o besmrtnosti za osobu u srednjim godinama, koja sada treba da se stara o svojim ostarelim i onemoćalim roditeljima. Moguća je, pak, i suprotna tendencija, kada osoba srednjih godina teži separaciji i nezavisnosti, a to preči „promenom, gubitkom ljubavi i udobne iluzije omnipotentnosti“ (Stajin, 2005: 34).

Međutim, ovo je period života kada se preispituju mnoge životne odluke, prošlost se vraća i iznova nameće, a sa druge strane postaje neuhvatljiva i daleka. Vizija budućnosti i buduće uloge je nejasna, tako da se osoba nalazi, mogli bismo reći, u nekom međuprostoru ili vakuumu u kome „pluta“ tražeći novi identitet, koji će izgraditi na ruševinama starog.

Jungovo shvatanje razvoja identiteta u srednjim godinama

Iz jungovske perspektive, psihološki razvoj se posmatra kao kontinuirani proces koji se odvija i traje tokom celog života. Za srednje godine karakteristična je duboka psihološka promena u identitetu osobe, koja bi trebalo da se odvija u smeru od *identiteta Ja ka identitetu Jastva*. Ukoliko se ovaj preobražaj odigra na adekvatan način osobu u srednjim godinama karakteriše „povećanje stvaralaštva, mudrosti i uvida u transcendentne aspekte svesti u starosti“. Međutim, u slučaju da se ovaj proces ne odvija na zadovoljavajući način posledica koja iz toga proizilazi bi se najbolje mogla opisati rečima poznatog analitičkog psihologa Stajna „nezadovoljstvom ispunjena, ogorčena druga polovina života, sa nedostatkom unutrašnjeg smisla“ (Stajin, 2005: 6).

Svrha preobražaja u svakoj fazi razvoja identiteta osobe predstavlja dalje otvaranje potencijalne individualnosti te osobe. Individuacija pordazumeva kontinuirani razvoj tokom celog života osobe. To je prirodan proces svojstven svim ljudima, čijim tokom upravlja težnja ka nastajanju i ocelovljenju ličnosti. Međutim, taj put nije nimalo jednostavan i lak. On uvek podrazumeva suočavanje sa sopstevnim nesvesnim, traženje i otkrivanje sebe i sopstvenog identiteta, što uvek može da dovede do pojave straha i oduštanja od daljeg razvoja, pa čak i do javljanja patologije (Zlatanović, 2001).

Kriza srednjih godina i svest o njoj kao doživljaj, za većinu ljudi srednjih godina predstavlja veliku psihološku opasnost, jer postoji mogućnost da na površinu izađe njihovo „sopstveno skriveno ludilo“. To je period u kome, kako je već istaknuto, dolazi do prelaska jednog psihološkog identiteta u drugi, odnosno u kome Jastvo prolazi kroz svoj preobražaj; period u kome osobe prolaze kroz ključni preokret u sopstvenom usaglašavanju sa životom i svetom oko sebe, koji poprima duboko psihološko i religiozno značenje izvan interpersonalnih i socijalnih dimenzija. Period srednjih godina jeste svojevrсна kriza duha, u kojoj se stari doživljaj sebe gubi, a novi počinje da se rađa. Možemo reći da ako kao zadatak i cilj prve polovine života odredimo razvoj zdravog, kulturalno i socijalno prilagođenog Ja, onda bi tokom druge polovine života to trebalo da bude proširenje i „dostizanje osećaja simboličkog središta svesti izvan granica Ja. Preobražaj srednjih godina jeste ključno mesto prelaska iz prvog ka drugom. To je kriza za Ja, ali i šansa za rođenje svesti o Jastvu. Ono što pusti korenje u ovom periodu, iznedriće psihološke plodove za ostatak života osobe“ (Stajin, 2005: 6).

Do trenutka kada nastupi kriza srednjih godina prosečna osoba je uglavnom dobro ukalupljena i uklopljena u socijalno-istorijski kontekst vremena u kome živi; zasnovala je porodicu i radno je aktivna, na neki način, možemo reći uljuljkana u svakodnevicu i potpuno nespriprema za velike (psihološke, razvojne) promene koje slede.

Za osobe u srednjim godinama, karakteristično je to da često postaju zbunjene i gube oslonac u sigurnom socijalnom i psihološkom svetu. Srednje godine se jednostavno svima dešavaju, niko ih ne može prizvati (Jaspers, 1978).

Kako ističe Stajm, neizbežno stanje liminalnosti, koje je karakteristično za sve tranzitorne periode života, nastaje u trenutku, kada se stari identitet gubi, a novi još uvek nije u potpunosti izgrađen. Da bi osoba adekvatno prošla razvojni put srednjih godina i izgradila novi identitet, neophodno je da na pravi način u sebi psihološki obradi gubitak starog identiteta i tako oslobodi sopstvene kapacitete i snage za izgrađivanje novog (Stajm, 2005).

Faze kroz koje prolazi razvoj identiteta osobe u srednjim godinama

Kao i sve ostale razvojne promene, i tranzicija u periodu srednjih godina prolazi kroz određene faze. Tumačeći i razmatrajući Jungovu teoriju, Stajm izdvaja sledeće tri faze: *separaciju*, *liminalnost* i *reintegraciju*. Ove tri faze tokom srednjih godina ne mogu da se suštinski diferenciraju jedna od druge, već osoba prolazi kroz njih, manje-više prenoseći „ostatke“, koji su bili karakteristični za jednu fazu, u narednu fazu razvoja. Ulazak osobe u tranziciju srednjih godina može da se odvija na jedan od dva karakteristična načina: postepeno, kroz niz malih, narastajućih promena, ili naglo kroz dramatični obrt u nepovratni proces nemira i promene. Na bilo koji način da se odvija ovaj proces, osoba gubi psihološki kontinuitet u doživljaju sebe i drugih (Stajm, 2005).

1) *Separacija*, predstavlja preliminarnu fazu centralnog iskustva tranzicije, tj. liminalnosti. Kao prva faza promene u srednjim godinama, separacija podrazumeva odvajanje od prethodnog – ranijeg – dotadašnjag identiteta, ili jungijanskim jezikom rečeno odvajanje Ja od Persone, kako bi usledila faza liminalnosti, koja je neophodan put dubljeg otkrivanja duše i dolaženja do Jastva.

Da bi se ovaj period života adekvatno prevazišao u psihi osobe najpre mora da dođe do sloma *Persone* na dva odvojena nesvesna dela ličnosti: *Senke* i *Anime* – *Animusa*. Persona bi, u Jungovoj teoriji, bila najbližnja Eriksonovom određenju psihosocijalnog identiteta. Senka predstavlja nesvesni, odbačeni deo ličnosti osobe, kakav ona nikada nije želela da postane, dok Anima (za muškarce) i Animus (za žene) predstavljaju takođe nesvesni deo ličnosti, suprotnog pola, čije je postojanje, snagu i moć osoba do tada, uvek zanemarivala, izbegavala i negirala. Osećaj ugroženosti koji je stvoren ovako intenzivnom unutrašnjom promenom u osobi može da dovede do jednog od dva ishoda. Prvi je povlačenje i vraćanje osobe na ranije obrasce identiteta i njegovih karakterističnih odbrana, dok drugi predstavlja psihološko putovanje i poniranje u dubinu ljudske duše, koji osobu vodi do otkrivanja njene prave suštine, odnosno njenog Jastva. Dolaženje do same suštine sopstvenog bića i otkrivanje Jastva postaje onda osnova za novi doživljaj identiteta, ličnog integriteta i celovitosti, koji se zasniva na, sada unutrašnjem centru – Jastvu, a manje na spoljašnjim znacima

i podsticajima koji dolaze iz socijalne sredine (Jung, 1966, 1989).

Nekada se dešava da se raniji identitet ne ostavi u potpunosti za sobom, odnosno osoba ne ostvaruje potpunu separaciju od ranije slike o sebi, pa ona, iako prikrivena, nastavlja da deluje iz nesvesnog kočeći osobu na svom putu individuacije i prelaska u narednu fazu liminalnosti. Osobe u kojima raniji identitet još uvek ostaje aktivan, nikako ne mogu da prihvate ideju da starenje predstavlja prirodan proces. One nastoje da zadrže neke obrasce ponašanja i razmišljanja koji su bili primereni i karakteristični za mladalačko doba, pa tako počinju da imaju afere, menjaju ljubavne partnere, kupuju najnovije marke automobila i garderobe, podvrgavaju se bolnim estetskim i hirurškim intervencijama, izlaze i „provode se“ na način na koji su to radili (ili nisu radili, pa imaju doživljaj da su sve to propustili) kada su bili mladi.

Prolazak kroz bolno iskustvo separacije i prevazilaženje gubitka prethodne predstave identiteta i sigurnosti kroz „čin sahranjivanja“ kako navodi Stajn (2005), osoba postaje oslobođena vezanosti za ranije fiksirani doživljaj identiteta, što može da doživi kao simboličku smrt ili kao javljanje straha od smrti. Pojava karakterističnog straha od smrti u srednjim godinama svedoči o povećanoj svesnosti osobe o životnim ograničenjima i predstavlja spoljašnju refleksiju procesa separacije, odnosno prekidanja veze sa ranijim identitetom i identifikacijama.

2) *Liminalnost*, predstavlja drugu fazu promene koja se odvija u srednjim godinama. Ovaj pojam vodi poreklo od latinske reči *limen – prag, ulaz* i u psihologiji se koristi za označavanje praga između svesnih i nesvesnih delova uma. Stajn psihološku liminalnost određuje kao *proces psihološkog plutanja*, u kome je doživljaj identiteta osobe doveden u pitanje, a osećanje koje postaje dominantno jeste osećanje otuđenosti, marginalnosti i lutanja. Kao prirodna posledica navedenog stanja određena pitanja religioznosti, religioznog mišljenja i osećanja isplivavaju na površinu. U ovom stanju osoba je izuzetno ranjiva i osetljiva, kako na spoljašnje događaje i promene, tako i na promene koje se dešavaju u njoj samoj, kao što su promene raspoloženja, nagli pad samopouzdanja, potpadanje pod tuđi uticaj itd. (Stajn, 2005).

Liminalnost se nesmetano može razviti jedino kada je separacija potpuna i konačna, odnosno kada je osoba potpuno svesno ostavila svoj raniji identitet iza sebe i adekvatno ga proradila. Naime, osećaj gubitka heroja sopstvene mladosti, uvlači psihi u liminalnost koja je intenzivno prožeta osećanjima žaljenja za izgubljenom prošlošću. Liminalnost se javlja uvek kada nastupi kriza identiteta, odnosno kada ja postane nesposobno da se u potpunosti identifikuje sa predstavom o sebi, koja je izgrađena na osnovu unutrašnjih „imaga“ i socijalnih uloga koje je osoba do tada uspešno ostvarivala.

Stajn govori i o različitim oblicima ili fazama liminalnosti. Pa tako, po njegovom mišljenju, postoje *mikro* ili *mini epizode liminalnosti*, u kojima dolazi do promena stavova kod osoba. Ogledaju se u kratkim, dnevnim prilagođavanjima psihičke ravnoteže usled relativno male kompenzacije iz nesvesnog koje omogućavaju adekvatnu adaptaciju i fleksibilnost uz održavanje psiholoških odbrana u stanju pripravnosti. Na drugoj strani nalaze se *makro faze* ili *epohe liminalnosti*, koje dovode do promena u samoj strukturi ličnosti osobe. Odigravaju se tokom dužih vremenskih perioda, koji se često produžavaju na godine tokom kojih dolazi do značajnih promena u stavovima i tipologiji ličnosti, što kao krajnji ishod može rezultirati preobražajem same ličnosti (Stajn, 2005). Period srednjih godina predstavlja jednu makrofazu – epohu liminalnosti, u kojoj je potrebno da dođe do prihvatanja smrtnosti i

separacije od ranijih herojskih identifikacija i odbrana, kako bi se uspešno pripremio put za dalji razvoj Ja i proces njegove individuacije. Nesvesno, preciznije arhetipsko nesveno, ima funkciju slanja poruka u periodu tranzicije u srednjim godinama i nje-
noj liminalnosti (Jung, 1969; Zlatanović, 2001).

Iako separacija predstavlja prvu fazu u procesu psihološke promene do koje dolazi kod osoba u srednjim godinama, mnogo je važnija i ozbiljnija duboka unutrašnja psihološka promena koja se dešava i kod muškaraca i kod žena u srednjim godinama, od stresa i depresije koju ljudi u ovim godinama osećaju shvatajući da im mladost, lepota, atraktivnost i fizička snaga zauvek, nepovratno odlaze. U njima se javlja duboko i intenzivno osećanje trajnog gubitka, menjaju im se raspoloženja, povećava ćudljivost uz narastajuće osećanje životnih ograničenja. Česti su napadi panike i anksioznosti zbog narastajuće svesti o približavanju sopstvene smrti, pa osobe nastoje da razviju mehanizme adaptacije koji će im omogućiti da prevaziđu tako teško i neprijatno stanje, pa makar to činili kroz negaciju, poricanje i različite oblike racionalizacija. Mada uzrok sveprisutnog osećanja gubitka nekada može biti očigledan (smrt roditelja, dece, bračnog druga; rastava ili razvod; uništena karijera), češće je on nesvestan, duboko skriven, a samim tim nedostupan i nesaznatljiv samoj osobi, pa možemo reći da je predstava liminalnog iskustva i ulaska u njegovu glavnu epohu arhetipska (Jung, 1966, 1969, 1989).

Stajin ističe da u periodu liminalnosti osoba, sem toga što biva oslobođena (fik-
sacije za raniji identitet), na neki način se i budi (njena duša), jer ostali modeli svesti prestaju da funkcionišu. Prolazak kroz fazu liminalnosti treba da dovede osobu do novog oblika samosvesti, potencijala i mogućnosti, tačnije do svesti o onome što se inače samo „nejasno oseća kao implicitna pozadina budnog života – kao nesvesno. U liminalnosti osoba ima šansu da shvati da je Jastvo duša, a ne samo funkcija Ja.... To je svest o samom nesvesnom koja vodi doživljavanju samih osnova na kojima počiva svest, odnosno arhetipskim dimenzijama psihološke realnosti. Konačno, to može da vodi svesti o neegoističnom Jastvu koje ima svoju ulogu u čitavom iskustvu, [...] a koja je obično tek nejasno opažena, čak i poricana u varljivom sjaju koji u suštini predstavlja zamračenost čisto egoističnog samoopažanja. U srednjim godinama, kroz iskustvo liminalnosti, duša se oslobađa iz ovog samozavaravanja i budi se do nivoa koji se proteže izvan poraza i smrti Ja.“ (Stajin, 2005: 69-70).

Osnovni psihološki zadatak osobe srednjih godina i njena najveća šansa za individuaciju, jeste izgrađivanje mosta – povezanosti između Ja-svesti i nesvesnog dela ličnosti. U ovom periodu života ono što je davno potisnuto polako isplivava na površinu.

3) *Reintegracija* – Osoba nakon procesa liminalnosti, ostvaruje viši nivo svesnosti i tako ulazi u poslednju fazu tranzicije srednjih godina – fazu reintegracije, koja predstavlja period stabilnosti i konsolidacije.

Kako se tranzicija srednjih godina približava kraju, osećanje psihološke stabilnosti polako se vraća u vidu doživljaja obnavljanja psihološke strukture i jedinstvenog i stabilnog osećaja identiteta. Kada se osoba probudi u procesu liminalnosti i oslobodi stega socijalnih normi i pravila i negativnih psiholoških efekata ustaljenih navika, obrazaca i identifikacija, postaje spremna za susret sa svojim (arhetipskim) nesvesnim i za integraciju ranijih suprotnosti. Kao ideal i neki optimalni ishod tranzicije srednjih godina javlja se novi, prerađeni, psihološki obuhvatniji i celovitiji osećaj ličnog identiteta.

Potencijalna opasnost koja je moguća u ovoj poslednjoj fazi psihološke promene tokom srednjih godina ogleda se u mogućnosti da liminalnost bude isključena iz predstave osobe o sebi, odnosno iz njenog identiteta. To bi moglo da rezultira razvojem krutih stavova i rigidnog mišljenja osobe koja izlazi iz perioda srednjih godina. Zbog toga, kao jedan od najvećih psiholoških zadataka osoba u post sredovečnoj fazi života Stajin (2005) izdvaja ostajanje u kontaktu sa sopstvenom liminalnošću, bez obzira koliko to deluje u suprotnosti sa zamecima novog identiteta.

Psihološka tranzicija – promena predstavlja univerzalno ljudsko iskustvo koje je prisutno u različitim kulturama, različitim starosnim grupama i kod oba pola. Ključno iskustvo psihološke promene do koje dolazi u srednjim godinama i koje nije karakteristično ni za jedan drugi tranzitorni period u životu jeste „lucidno uviđanje da je smrt lični, sudbinski završetak života“ (116). Međutim, prihvatanje ove činjenice kao neizbežne i okretanje osobe sebi i svojim potencijalima u trenutku kada „umire“ stari identitet, omogućava da se „rađa“ nova osoba, sa novim središtem, novom svesnošću i novim životnim ciljevima i zadacima, koje treba dostići tokom daljeg života i razvoja. Stanje svesti tokom perioda liminalnosti protkano je dvostrukim osećajem ključnih ograničenja i većih svrha i zadataka. Upravo, istovremeno postojanje svesnosti o granicama i svesnosti o budućim zadacima i ciljevima predstavlja samu suštinu psihološkog oporavka osobe od iskustva liminalnosti srednjih godina (Stajin, 2005).

Čeznja za vrhunskim oblikom čovekove individualnosti, oličena Jastvom kao idealom, podrazumeva ljudski poduhvat teškog i mukotrpnog postupnog sazrevanja i razvoja u pravcu sopstvene celovitosti i jedinstvenosti. Razvoj psihičkog života osobe uvek teži nekoj vrsti sjedinjenja i pomirenja unutrašnjih suprotnosti, što osoba ne može postići na drugi način, osim kroz burne unutrašnje borbe i tenzije (Zlatanović, 2001)

Razvoj identiteta po teoriji Erika Eriksona

U nastojanju da opiše proces razvoja identiteta i faze kroz koje prolazi razvoj zdrave, zrele osobe, Erikson veliki značaj pridaje razvojnim krizama. On ističe: „Ljudski razvoj ću predstaviti sa stanovišta konflikata, unutrašnjih i spoljnjih, koje vitalna ličnost mora da prebrodi izlazeći iz svake krize sa više smisla za dobro rasuđivanje i sa uvećenom sposobnošću da čini dobro, prema svojim standardima i standardima onih koji mu nešto znače“ (Erikson, 1968: 23).

Razvoj identiteta, po Eriksonu predstavlja okosnicu vitalnog, zdravog i zrelog ponašanja osobe i njene ličnosti. Njegova suština najbolje se može objasniti uz pomoć dva razvojna principa, koje je Erikson pozajmio iz biologije i embriologije i primenio na ljudski razvoj. *Epigenetički princip* govori o tome da sve što se razvija ima svoj osnovni plan, kao što svaki određeni deo ima nezamenjiv uticaj u određenom periodu razvoja. *Princip alternativnosti* ogleda se u tome da razvoj svake sposobnosti mora biti uvremenjen, jer pojava nove sposobnosti uvek može da ugrozi sposobnost koja se ranije javila. Pojavom nove sposobnosti prethodna može da bude u krizi. Novonastala kriza se razrešava na dva moguća načina: dobar – adekvatan i loš – neadekvatan (Erikson, 1968, 1982, 1984; Hol i Lindzi, 1983).

Razvoj ličnosti i formiranje identiteta predstavlja proces koji se, po Eriksonovom mišljenju, odvija kroz osam sukcesivnih faza, koje se nadovezuju jedna na

drugu (Erikson, 1982). Svaku razvojnu fazu karakterišu određeni razvojni zadaci, a prolazak kroz svaku od njih predstavlja potencijalnu kriznu situaciju, koja se odlikuje povećanom vulnerabilnošću, ali u isto vreme i povećanim potencijalima i mogućnostima, koje osobi stoje na raspolaganju. Navedene faze razvoja po Eriksonu su (prema Vlajković, 2005):

1. *Faza sticanja osnovnog poverenja* – traje tokom prve godine života. Osnovni razvojni zadatak ove faze je formiranje bazičnog – osnovnog poverenja između majke i deteta, koje predstavlja temelj kasnijeg samoprihvatanja odrasle osobe, ljubavi prema sebi i drugima kao i temelj nade, odnosno „sveobuhvatni stav jedinke prema sebi samoj i svetu“. Osnovna poruka koju dete u vidu osećanja treba da ponesi iz ove faze, pod uticajem toplog i prihvatajućeg odnosa sa majkom glasi: „Ja sam nada koju imam i koju pružam“. Međutim, često se dešava da, zbog neadekvatnog odnosa sa majkom dete izlazi iz ove faze sa porukom „Ja sam očajanje koje nosim i koje pružam“.

2. *Faza sticanja autonomije* – usled ubrzanog razvoja dečjeg intelektualnog i motornog aparata, mogućnosti kretanja, pojave govora, navikavanja na čistoću dolazi do stvaranja predispozicija za osećanje samostalnosti, odvojenosti, nezavisnosti i autonomije deteta. Razvojni zadatak ove faze podrazumeva razvoj i sticanje autonomije, osećanja ponosa i moći i dete iz ove faze treba da izađe sa porukom: „Ja sam slobodna volja koju posedujem“. Ali, zbog neadekvatnog ponašanja roditelja i njihovih strogih zahteva, pre svega u situaciji navikavanja na čistoću, dete može usvojiti poruku: „Ja sam zarobljenik koji ne može da bira“.

3. *Faza sticanja inicijative* – traje do polaska u školu. U ovoj fazi dete postaje sposobno da kroz igru i maštu utiče i menja stvarnost. Razvojni zadatak ove faze predstavlja izgrađivanje inicijative koja predstavlja preteču težnje ka postignuću. Poruka koju dete treba da ponesi iz ove faze glasi: „Ja sam ono što mogu zamisliti da ću biti“, međutim često izlazi sa porukom: „Ja sam ono što jedino smem da budem“. Mesto inicijative pružaju otpor, stid, agresija i strah prema svemu što je novo, dok osećanje krivice može da prati svako nastojanje da se do rešenja dođe na nov, drugačiji, nekonvencionalan način.

4. *Faza usvajanja odgovornosti* – nastupa s polaskom deteta u školu. Ovaj važan događaj menja dotadašnji dečji odnos prema sebi i roditeljima, zbog dolaska učitelja, kao novih figura sa kojima dete treba da se identifikuje i novih zahteva koji se pred njega postavljaju. U zavisnosti od načina na koji se roditelji i učitelji ophode prema detetu, ono će iz ove faze izaći sa jednom od dve moguće poruke: „Ja sam ono što naučim da ostvarim“ ili „Ja sam ono što mi govore da treba da ostvarim“.

5. *Faza adolescencije* – po mišljenju Eriksona, predstavlja najburniji period u životnom ciklusu osobe, u kome oživljavaju i prelamaju se svi problemi i loša rešenja iz prethodnih razvojnih faza. Sve promene u adolescenciji imaju za cilj sintezovanje svega što se događalo u ranijim razvojnim fazama i na osnovu toga, izgrađivanje pouzdanog i stabilnog osećanja identiteta. Poruka koju adolescent treba da ponesi iz ove faze glasi: „Ja sam ono što sam“. Međutim, ukoliko adolescent izađe iz ove faze sa konfuzijom identiteta, sa nemogućnošću da sebe doživi kao jedinstvenu i neponovljivu osobu, koja je sposobna da sama donosi odluke i samostalno upravlja svojim životom, on sa sobom nosi poruku: „Ja sam ono što priželjkujem da sam“.

6. *Faza intimnosti* – Razvojni zadatak ove faze predstavlja uspostavljanje bliskosti i intimnosti sa drugim osobama (suprotnog pola). Ukoliko se ova faza uspešno

prevaziđe, formira se „prošireno Ja osećanje“ i osoba nosi poruku: „Mi smo... ono što volimo“. Ukoliko dođe do neuspeha u prevazilaženju ove razvojne faze, dolazi do osamljivanja, straha od intimnosti, pseudointimnosti i poruke: „Ja sam... ono što volim“.

7. *Faza stvaranja-generativnosti* – osnovni zadatak ove faze je zasnivanje sopstvene porodice i rađanje, čuvanje i podizanje dece. Kao neadekvatno prevazilaženje ove faze javlja se osećanje usamljenosti, duboke uskraćenosti i nezadovoljstva.

8. *Faza integracije* – u poslednjoj razvojnoj fazi po Eriksonu, treba da dođe do sinteze svih ranijih životnih iskustava. Erikson ističe da: „Ova faza predstavlja prihvatanje čovekovog jedinog životnog ciklusa i ljudi koji su u njemu postali značajni kao nešto što se moralo dogoditi. Ona donosi [...] novu i drugačiju ljubav prema roditeljima, oslobođenu želje da oni budu drukčiji i prihvatanje činjenice da je svako odgovoran za sopstveni život. Zbog toga [...] iako svestan relativnosti različitih stilova življenja koji su ljudskim naporima dali smisao, čovek sa integritetom spreman je da brani dostojanstvo sopstvenog načina življenja pred svakim fizičkim i ekonomskim opasnostima. On zna da je individualni život slučajna koincidencija samo jednog životnog ciklusa, sa samo jednim segmentom istorije, i da za njega sav ljudski integritet stoji ili nestaje sa onim načinom integriteta čiji je on deo“ (prema Vlajković, 2005: 78). Faza integriteta, koju bismo mogli nazvati i „fazom mudrosti“ nosi osećanje i poruku: „Ja sam ono što od mene ostaje“. Ali, neretko se dešava da iz ove faze osoba izađe sa bolnim osećanjem i porukom: „Ja sam ono što je moglo od mene da ostane“. Umesto prihvatanja sebe i sopstvenih izbora osoba nastavlja da živi sa teškim i neprijatnim osećanjem gorčine da je mogla više, da su je spoljašnje okolnosti i ljudi omeli u postizanju svog cilja i ostvarivanju „sna“, da je ceo njen život promašen i da je trebalo sasvim drugačije da ga proživi. Ovakvo osećanje doводи do naknadnih pokušaja ostvarivanja sopstvenog integriteta kroz okrenutost sebi i traganje za odgovorima o smislu života, kroz pojavu i učestalost psihosomatskih smetnji i problema, kroz hronično nezadovoljstvo sobom i drugima, kroz priklanjanje određenoj instituciji i povinovanje njenim pravilima, kroz kompulzivni rad, ili pak dosadu, mrzovolju prema svemu što je novo, što raste i razvija se. Maladaptivna, loša rešenja ogledaju se i u depresivnim krizama, koje se ponekad završavaju suicidom ili pokušajem suicida, kao jedinom rešenju za „izlaz“ i „spas“ od života koji, po mišljenju osobe, nije bio vredan, niti je pak doneo nešto lepo, dobro, vredno življenja (Vlajković, 2005).

Generativnost u srednjim godinama

Koncept generativnosti, kao što smo videli, predstavio je pedesetih godina prošlog veka Erikson, kao „brigu za stvaranje i vođenje sledeće generacije“ (Erikson, 1984: 240). On obuhvata rađanje i brigu o deci, materijalnim proizvodima kao i idejama koje će nadživeti pojedinca i posle njega nastaviti da igraju važnu ulogu u razvoju i održavanju društva i kulture.

Samim tim što društvo i pravila kulture u kojoj pojedinci žive počinju da zahtevaju od osoba u srednjim godinama da preuzmu na sebe odgovornost i brigu za mlade generacije kroz različite socijalne uloge (roditeljstvo, mentorstvo, podučavanje), na generativnost se može gledati i kao na jedan od razvojnih zadataka srednjeg odraslog perioda života.

Po Eriksonovom mišljenju, generativnost predstavlja dominantno obeležje sedme faze razvoja identiteta osobe, odnosno (potencijalnu) krizu srednjih godina. S obzirom na to da razrešavanje bilo koje razvojne krize, (Erikson, Jung), nije strogo vremenski ograničeno, generativnost je, u određenom obliku, prisutna i u ostalim fazama razvoja.

Eriksonovo shvatanje generativnosti bilo je veoma podsticajno i dovelo je do razrađivanja i proširenja ovog koncepta, od strane različitih autora. Pa tako, na primer, Kotre ističe da generativnost predstavlja želju pojedinca da ulaže sebe u oblike života i rada koji će ga nadživeti (Kotre, 1984).

Kako bi na najbolji način predstavili suštinu generativnosti, različiti autori koriste različite termine kao što su „želja za simboličkom besmrtnošću“ a sa druge strane „potreba da se bude od koristi i da se drugima pomaže“ (Stewart, Franz, Layton, 1988). Navedena dva suprotna aspekta generativnosti odslikavaju dve osnovne tendencije ljudskog postojanja: (1) *tendenciju delovanja – agency*, koja se ogleda u potrebi da se bude moćan, nezavistan, sposoban, kompetentan i (2) *tendenciju zajedništva – communion*, koja se ogleda u potrebi i nastojanju da se ostvare prisni odnosi sa drugim osobama (Ćubela Adorić i sar., 2006).

Najpoznatiji i najobuhvatniji model generativnosti predstavili su McAdams i de St. Aubin 1992. godine. U ovom modelu generativnost se shvata kao složeni psihosocijalni konstrukt koji uključuje sedam međusobno povezanih komponenti koje su okupljene oko individualnog i društvenog cilja širenja dobrobiti i razvoja budućih generacija. McAdams naglašava da generativnost predstavlja komponentu zdrave, odrasle ličnosti, koja tokom odraslog perioda nastavlja da se postepeno razvija (McAdams, de St. Aubin, 1992).

Generativno delovanje predstavlja jednu od komponenti navedenog modela. Ona podrazumeva različite aktivnosti koje su usmerene ka dobrobiti društva i mladih generacija, kao i aktivnosti koje predstavljaju izraz kreativnih i produktivnih nastojanja pojedinca. U idealnom slučaju generativno delovanje predstavlja prirodnu posledicu snažne predanosti pojedinaca generativnim ciljevima, ali takođe može biti direktno podstaknuto unutrašnjim željama (za generativnošću) i socijalnim i kulturalnim zahtevima koji se nameću pojedincu (McAdams, de St. Aubin, 1992; 1993; 1998)

McAdams i de St. Aubin izdvajaju tri osnovna oblika generativnog delovanja. To su: (1) *stvaranje pozitivnih produkata*, u najširem smislu reči (osobe, stvari, ideje, ishodi); (2) *čuvanje, održavanje, obnavljanje, oplemenjivanje i negovanje* onoga što se smatra važnim i vrednim (briga o deci, očuvanje pozitivnih tradicija, zaštita i unapređivanje okoline) i (3) *darivanje i prenošenje stvorenog i sačuvanog budućim generacijama* (Ćubela Adorić i sar., 2006).

Kako je već rečeno, na osnovu razmatranja Eriksonove teorije možemo zaključiti da se u srednjim godinama kod ljudi javlja nešto što bi se moglo nazvati *kriza generativnosti*, koja se ogleda u želji da se stvori i, budućim generacijama, ostavi trajan doprinos. Ona rezultira povećanom sposobnošću i predanošću da se brine o idejama, kulturnim dobrima, institucijama, vrednostima i ljudima (Erikson, Erikson i Kivnick, 1986).

Međutim, podeljena su shvatanja o tome da li se generativnost zaista povećava kod ljudi u srednjim godinama. Pa tako, na jednoj strani imamo istraživače koji ističu da je generativnost, odnosno da su neke njene mere veće u srednjim godinama nego u periodu rane zrelosti (McAdams, de St. Aubin i Logan, 1993; McAdams, Hart i Maruna, 1998; Ochse i Plug, 1986; Peterson i Stewart, 1990, Ryff i Heincke, 1983, Ryff i Migdal, 1984,

Vaillant, 1993), dok se na drugoj strani nalaze oni istraživači čije su studije dale nejasne i dvosmislene rezultate (Gruen, 1964; MacDermid, Franz i De Reus, 1998, McAdams, de St. Aubin i Logan, 1993; Ryff i Migdal, 1984, prema Stewart, 2005).

Kako bi objasnile navedene kontradiktorne rezultate i nalaze studija, Stjuart i Vandevoter su istakli da se tu pre svega radi o tri različita oblika generativnosti, koja imaju sasvim odvojene razvojne tokove (Stewart & Vandewater, 1998):

1. generativne želje, čiji vrhunac se dostiže u periodu rane zrelosti, a nakon toga opada u srednjem i poznom dobu života;
2. osećaj sposobnosti za generativnost, koja raste u periodu od rane zrelosti do srednjeg doba, a nakon toga može malo i opasti i
3. osećaj generativne ostvarenosti, koja raste tokom čitavog perioda zrelog doba, da bi kulminirala u poznim godinama.

Autori ističu da su za srednje doba karakteristični relativno visoki nivoi sva tri oblika generativnosti, ali da upravo osećaj sposobnosti za generativnost predstavlja onaj faktor na osnovu koga bi se srednje doba moglo razlikovati od ostalih perioda zrelog doba.

Na osnovu Eriksonove teorije (Erikson, 1968, 1982, 1984) i rezultata istraživanja modela opšteg zadovoljstva u srednjem dobu koje su sproveli Vandevoter, Ostrove i Stjuartove (Vandewater, Ostrove i Stewart, 1997), može se zaključiti da postoji *bliska veza* između *sposobnosti za generativnost* i *razvoja identiteta osobe*. Naime, pokazalo se da aktivnosti i kombinacija uloga u ranom zreлом dobu imaju važnu ulogu u oblikovanju identiteta, što bi značilo da se ličnost srednjeg doba (što naravno podrazumeva i generativnost) formira i oblikuje pod uticajem aktivnosti osobe u periodu rane zrelosti. Takođe, Erikson je istakao da se generativne želje izražavaju kroz angažovanje i težnje određene osobe.

Rezultati istraživanja Stjuartove iz 2005. godine na uzorku fakultetski obrazovanih žena, pokazuju da je kod većine žena prisutna povećana svest o ličnom identitetu i samopouzdanje u pogledu sopstvene efikasnosti uz nešto povećanu preokupaciju o samom procesu starenja. Naime, kako autorka ističe: „u ovim ženama postoji toliko životne radosti koju je teško ne uočiti, zajedno sa osećajem ličnog autoriteta i angažovanja“. Kao mogući uzrok ovome ona navodi: „odbacivanje tereta inhibicija i ograničenja koja su karakterisali istorijski događaji u njihovoj mladosti“.

Opisujući karakteristike srednjeg doba i promene koje su se odigrale kod fakultetski obrazovanih žena autorka ističe da je: „za ove žene bilo zajedničko to što su nešto promenile u periodu ranog srednjeg doba, što su se osvrnule na ono što se u životu postiglo, i izvršile ispravke u životnom toku. Većina ovih žena prebrodila je ovaj proces zaista veoma dobro, dok nekoliko njih izgleda nije uspelo da promeni svoje živote i doživelo je neku vrstu parališuće depresije u srednjem dobu“ (Stewart, 2005: 117–118).

Zaključak

Možemo zaključiti da kriza srednjih godina predstavlja normalni razvojni fenomen – veliku psihološku promenu, do koje dolazi kod ljudi uglavnom u periodu između 35. i 50. godine života. Ona jednako pogađa i muškarce i žene različitih kultura, samo su njene manifestacije različite u zavisnosti od važećih i opšteprihvaćenih socijalnih pravila i normi, a u okviru iste kulture od kapaciteta svake pojedinačne ličnosti da uspešno prevaziđe novonastalo stanje velike psihološke promene i pometnje.

To je period u životu osobe, u kome dolazi do ključnih promena u razvoju identiteta. Javljaju se brojne dileme, preispituju se prošle odluke, planiraju se i postavljaju novi ciljevi. Dotadašnji doživljaj sebe postaje dalek i kao glavni zadatak daljeg procesa razvoja pred osobu se postavlja razvoj novog i celovitijeg identiteta, koji će u većoj meri omogućiti nezavisnost i autonomnost osobe.

Naravno, put izgrađivanja tog novog identiteta je veoma bolan i iscrpljujući, jer osoba mora da se odrekne nečega što je do tada bila i da pronikne u dobinu svoje duše i susretne sa sa sopstvenim nesvenim i oslušne šta joj ono govori. Mora da se suoči sa nepoznatim, sa sopstvenom konačnošću, da je prihvati i da samim tim pronađe u sebi novu vrstu slobode i radosti življenja.

Ako uspešno prevaziđe sve faze razvoja i sve razvojne zadatke koji joj stoje na putu izgrađivanja novog identiteta, ona će pronaći nova zadovoljstva i potencijale u sebi, biće ispunjenija, zadovoljnija i srećnija. Lakše i bezbolnije će ostaviti svoju mladost iza sebe i okrenuće se budućnosti u kojoj ima još mnogo toga lepog i korisnog da obavi i ostavi potonjim generacijama.

Literatura

1. Ćubela Adorić, V., Proroković, A., Penezić, Z., Tucak, I. (2006). *Zbirka psiholoških skala i upitnika*, Svezak 3, Zadar: Sveučilište u Zadru.
2. Đorđević, D. (1988). *Razvojna psihologija*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
3. Erikson, E. H. (1968). *Identity, youth, crisis*. New York: Faber and Faber.
4. Erikson, E. H. (1982). *The life cycle completed: A review*. New York: Norton.
5. Erikson, E. H. (1984). *Childhood and Society*. London: Triad Paladin.
6. Erikson, E. H., Erikson, J. M., i Kivnick, H. Q. (1986). *Vital involvement in old age*. New York: Norton.
7. Gutović, M. V. (2006). *Razvojna psihologija*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet za fizičku kulturu i sport.
8. Jaspers, K. (1978). *Opšta psihopatologija*, Beograd: Prosveta.
9. Jaques, F. (1965). Death and the mid-life crisis, *International Journal of Psychoanalysis*, 45, 501–507.
10. Jung, K. G. (1966). Two Essays of Analytical Psychology, *Collected Works*, 7, New York: Pantheon Books.
11. Jung, K. G. (1969). *Lavirint u čoveku*, Beograd: Vuk Karadžić.
12. Jung, K. G. (1989). *Sećanja, snovi i razmišljanja*. Budva: Mediteran.
13. Lacković-Grgin, K., Penezić i Z., Tucak, I. (2002). Odnos generativnosti i drugih komponenti ličnosti Eriksonova modela u osoba mlađe, srednje i starije odrasle dobi. *Savremena psihologija*, 5, 9–30.
14. Levinson, D. (1978). *The Seasons of a Man's life*. New York: Knopf.
15. Kotre, J. (1984). *Outliving the self: Generativity and the interpretation of lives*. Baltimore: John Hopkins University Press.
16. McAdams, D. P. i de St. Aubin, E. (1992). A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts and narrative themes in autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 1003–1015.
17. McAdams, D. P. i de St. Aubin, E. i Logan, R. L. (1993). Generativity among young, midlife and older adults. *Psychology and Aging*, 8, 221–230.
18. McAdams, D. P., Hart, H., & Maruna, S. (1998). The anatomy of generativity. In D. P. McAdams & E. de St. Aubin (Eds.), *Generativity and adult development* (pp. 7–43). Washington, DC: American Psychological Association.

19. McAdams, D.P., & de St. Aubin, E. (Eds.) (1998). *Generativity and adult development: How and why we care for the next generation*. Washington, D.C.: American Psychological Association Press.
20. Nešić, B., Radomirović, V. (2000). *Osnove razvojne psihologije*. Jagodina: Učiteljski fakultet u Jagodini.
21. Ochse, R. & Plug, C. (1986). Cross-cultural investigation of the validity of Erikson's theory of personality development, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 1240–1252.
22. Peterson, B. E. & Stewart, A. J. (1990). Using personal and fictional documents to assess psychological development: A case study of Vera Brittain's generativity. *Psychology and Aging*, 5, 400–411.
23. Polovina, N. (2007). *Osećajno vezivanje: teorija, istraživanje, praksa*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
24. Ryff, C. D., & Heincke, S. G. (1983). Subjective organization of personality in adulthood and aging. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 807–816.
25. Ryff, C. D., & Migdal, S. (1984). Intimacy and generativity: Self-perceived transitions, *Signs*, 9, 470–481.
26. Smiljanić, V. (1999). *Razvojna psihologija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
27. Stajin, M. (2005). *U srednjim godinama – jungovska perspektiva*, Beograd: Plato.
28. Stefanović-Stanojević, T. (2008). *Rano iskustvo i ljubavne veze*. Niš: Filozofski fakultet.
29. Stewart, A. J., Franz, E., i Layton, L. (1988). The changing self: Using personal documents to study lives. *Journal of Personality*, 56, 41–74.
30. Stewart, A. J. i Vandewater, E. A. (1998). The course of generativity. U D. P. McAdams i E. de St. Aubin (Eds.). *Generativity and adult development: Psychological perspective, on caring for and contributing to the next generation (75–100)*. Washington, DC: American Psychological Association Press.
31. Stewart, A. J. (2005). Ličnost žene srednjeg doba – Pol, istorija i ispravke životnog toka, *Psihologija u svetu*, 10, 105–123.
32. Tadić, N. (2003). *Psihijatrija detinjstva i mladosti*, Beograd: Naučna KMD.
33. Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*, Niš: Prosveta.
34. Trebješanin, Ž. (2008): *Rečnik psihologije*, Beograd: Stubovi kulture.
35. Vandewater, E. A., Ostrove, J. M. i Stewart, A. J. (1997). Predicting women's well-being in midlife: The importance of personality development and social role involvements. *Journal of personality and Social Psychology*, 72, 1147–1160.
36. Vlajković, J. (2005). *Životne krize i njihovo prevazilaženje*, Beograd: IP "Žarko Albulj".
37. Zlatanović, Lj. (2001). *Jung, jastvo i individuacija*, Niš: Studentski informativno-izdavački centar Niš.

Milica Pavlović

CHANGES IN THE EXPERIENCE OF IDENTITY AND DEVELOPMENT OF GENERATIVITY IN PEOPLE IN MIDDLE AGE

Abstract

Trebjesanin defined identity as the conscious or unconscious experience of substantial selfinvariability and continuity of one self over a long period of time, regardless of its phase at different times and circumstances. It is a response to the key question addressed to ourselves: „Who am I?“

According to Erikson sense of personal identity is based on two simultaneous observations: the observation selfinvariability and continuity of human existence in time and space and noticing the fact that other people perceive and recognize this fact. An individual who has built a sense of personal identity has a sense of continuity between the experience of what he once was, what he is today, and what he imagines he will be in the future.

The paper discusses the process of identity development from the viewpoint of two important psychological theories - theories of Carl Gustav Jung and the theory of Erik Erikson. As part of this research phases will be determined by going through identity development as well as the specific processes that are characteristic for each of them.

Special emphasis is placed on the processes and stages of developing identity characteristic for the middle age period - a period of great transition and psychological changes, which many refer to as mid-life crisis.

Keywords: Mid-life crisis, identity development, separation, liminality, reintegration, generativity